SAVDO KORXONALARIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI INSTITUTSIONAL VOSITALAR ASOSIDA OSHIRISH

Mirzaaxmedov Durbek Mirzaaxmedovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Mustaqil izlanuvchisi
Tel.: +998 97 288 97 67
E-mail: mirzaaxmadovd@umail.uz

Annotasiya. *Maqolada savdo korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda institutsional vositalarning: onlayn nazorat-kassa texnikasi va fiskal cheklar, soliq keshbeki, raqamli markirovka, yagona QR-kod orqali naqd pulsiz to‘lovlar, soddalashtirilgan QQS rejimi hamda ma’muriy yuklamani kamaytirish choralarining roli Samarqand viloyati misolida tadqiq etilgan. Mavzuning dolzarbligi chakana savdo hajmining tez o‘sishi bilan birga uning katta qismi kichik subyektlar va uyushmagan savdo hissasiga to‘g‘ri kelayotgani, 2025-2026-yillarda esa savdo sohasida shaffoflikni oshirishga qaratilgan qator yangi choralar qabul qilingani bilan izohlanadi. Tadqiqotda tizimli tahlil, normativ hujjatlar mazmun tahlili, statistik taqqoslash, shartli korxona modeli va sezgirlik tahlili usullari qo‘llanilgan. Natijalarga ko‘ra, viloyatda chakana savdo tovar aylanmasi 2020-2024-yillarda 2,2 baravar oshib, 35 916,8 mlrd so‘mga yetgan, yirik korxonalar ulushi esa 11,7 foizni tashkil etgan. Yirik korxonalar ulushi 2024-yil yanvaridagi 19,8 foizdan 2026-yil yanvar-aprelida 10,2 foizgacha kamaygani, 2022-yilda esa chakana savdoning 49,0 foizi norasmiy sektor hissasiga to‘g‘ri kelgani aniqlandi. Samarqand viloyatining 2025-yilda to‘langan soliq keshbekidagi ulushi 6,9 foiz bo‘lib, aholidagi ulushidan (11,4 foiz) sezilarli past. Modellashtirish shuni ko‘rsatdiki, past marjali chakana savdo korxonasi uchun soddalashtirilgan 6 foizlik QQS rejimi QQS hisobvarag‘i bilan xarid qilingan tovarlar ulushi 58,6 foizdan past bo‘lgandagina foydali, umumbelgilangan tartibda esa soliq yuki xaridlar hujjatlashtirilishi bilan 10,7 foizdan 2,1 foizgacha kamayadi. Bu holat hujjatlashtirilmagan ta’minot zanjirini rag‘batlantirish xavfini yuzaga keltiradi. Tadqiqot asosida institutsional vositalarni o‘zaro muvofiqlashtirish, rejim tanlovida tushum shaffofligini hisobga olish va hududiy darajada savdo korxonalarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Natijalardan viloyat hokimligi, soliq organlari va savdo korxonalari qaror qabul qilishda foydalanishi mumkin, taklif etilgan yondashuv esa boshqa hududlarga ham qo‘llanilishi mumkin.*

Kalit so‘zlar: *savdo korxonalari, iqtisodiy samaradorlik, institutsional vositalar, chakana savdo, soliq keshbeki, raqamli markirovka, naqd pulsiz to‘lovlar, soddalashtirilgan QQS rejimi, uyushmagan savdo, Samarqand viloyati.*

KIRISH

Savdo sohasi ishlab chiqaruvchi va iste’molchini bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida iqtisodiyotda muhim o‘rin tutadi. Samarqand viloyatida chakana savdo tovar aylanmasi 2024-yilda 35 916,8 mlrd so‘mni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 8,0 foizga o‘sgan [25]. 2026-yilning yanvar-avgust oylarida bu ko‘rsatkich 30 965,1 mlrd so‘mga yetgan [31]. Viloyatda chakana savdo bilan shug‘ullanuvchi tijorat korxonalari soni 2026-yil 1-sentabr holatiga 10 795 tani tashkil etgan [31]. Biroq bozor hajmining o‘sishi korxonalar samaradorligining o‘sishini anglatmaydi: chakana savdoning katta qismi kichik subyektlar va uyushmagan savdo hissasiga to‘g‘ri keladi [23; 25]. Ulgurji savdo ham jadal rivojlanmoqda: 2024-yilning yanvar-noyabr oylarida viloyatda ulgurji savdo

tovar aylanmasi 22 348,4 mlrd so‘mni tashkil etib, 18,3 foizga oshgan, uning 57,3 foizi kichik biznes subyektlari hissasiga to‘g‘ri kelgan [29]. Demak, ulgurji va chakana bo‘g‘inlar o‘rtasidagi hujjatlashtirilgan munosabatlar savdo zanjirining shaffofligi uchun muhim ahamiyatga ega.

Mamlakat miqyosida ham savdo sohasi tez o‘smoqda. 2026-yilning yanvar-iyul oylarida O‘zbekistonda chakana savdo tovar aylanmasi 310,9 trln so‘mni tashkil etib, real hisobda 20,2 foizga oshgan, chakana savdo bilan shug‘ullanuvchi tijorat korxonalari soni esa 90 683 taga yetgan [6]. Savdo sohasida shaffoflikni oshirishda fuqarolarning ishtiroki ham kengaymoqda: 2025-yilning yanvar-sentabr oylarida “Soliq” mobil ilovasi orqali soliq qonunbuzilishlari haqida xabar bergan fuqarolarga 24,1 mlrd so‘m mukofot to‘langan [37].

Savdo korxonalari samaradorligi ko‘p jihatdan ular faoliyat yuritadigan institutsional muhitga, ya’ni soliq rejimi, hisobot va nazorat talablari, to‘lov infratuzilmasi hamda tovar harakatini kuzatish tizimlariga bog‘liq [18; 35]. O‘zbekistonda bu muhit so‘nggi yillarda tez o‘zgarmoqda. Iste’molchilarga 1 foizlik soliq keshbeki 2022-yildan beri to‘lanmoqda [7], raqamli markirovka “Asl belgisi” tizimi orqali kengaytirilmoqda [19], 2025-yil dekabrida esa savdo va xizmat ko‘rsatishda aholining naqd pulsiz to‘lovlar ulushini 2030-yilgacha 75 foizga yetkazish maqsadi belgilandi [2]. 2026-yil 1-iyundan savdo korxonalari uchun ixtiyoriy soddalashtirilgan 6 foizlik QQS rejimi joriy etildi [3].

Ilmiy muammo shundaki, bu vositalar turli maqsadlarga xizmat qiladi: ayrimlari soliq yukini kamaytiradi, boshqalari tushum va tovar harakatining shaffofligini oshiradi. Ularning korxona darajasidagi iqtisodiy samarasi va bir-biri bilan muvofiqligi miqdoriy baholanmagan. Natijada savdo korxonalari rejim tanlashda, davlat organlari esa vositalarni muvofiqlashtirishda yetarli tahliliy asosga ega emas.

Tadqiqotning maqsadi Samarqand viloyati misolida savdo korxonalari uchun amaldagi institutsional vositalarni tizimlashtirish, ularning korxona sof foydasi va soliq yukiga ta’sirini shartli korxona modeli asosida baholash hamda samaradorlikni oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: birinchidan, institutsional iqtisodiyot, QQS zanjiri va norasmiylikka oid nazariy yondashuvlarni tahlil qilish; ikkinchidan, viloyat chakana savdosining hajmi va tuzilmasini rasmiy ma’lumotlar asosida baholash; uchinchidan, 2022-2026-yillarda joriy etilgan institutsional vositalarni ta’sir kanallari bo‘yicha tizimlashtirish; to‘rtinchidan, umumbelgilangan va soddalashtirilgan QQS rejimlarida savdo korxonasi samaradorligini modellashtirish; beshinchidan, takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti Samarqand viloyatidagi savdo korxonalari, predmeti esa institutsional vositalar va savdo korxonalari iqtisodiy samaradorligi o‘rtasidagi munosabatlardir. Tadqiqot gipotezasi: savdo korxonalari uchun soliq yukini kamaytiruvchi va shaffoflikni oshiruvchi vositalar alohida qo‘llanilganda bir-biriga zid rag‘batlar yaratishi mumkin, shu sababli ularning samarasi o‘zaro muvofiqlashtirilganda yuqori bo‘ladi.

Ilmiy yangilik quyidagilardan iborat: savdo sohasidagi institutsional vositalar soliq yuki, xarajat, daromad, transaksiya xarajatlari va shaffoflik kanallari bo‘yicha tizimlashtirildi; past marjali chakana savdo korxonasi uchun umumbelgilangan va

soddalashtirilgan QQS rejimlari o‘rtasidagi tanlov mezoni aniqlandi; soliq keshbeki ma’lumotlari asosida hududda iste’molchi nazoratining nisbiy darajasini baholash yondashuvi taklif etildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mavzuga oid adabiyotlarni uch yo‘nalishga ajratish mumkin: institutsional nazariya; QQS zanjiri va norasmiylik; axborot va iste’molchi nazorati.

D. North institutlarni iqtisodiy faoliyatning “o‘yin qoidalari” deb ta’riflab, ular ayirboshlash xarajatlari orqali iqtisodiy natijalarni belgilashini ko‘rsatgan [18]. R. Coase va O. Williamson transaksiya xarajatlari, ya’ni bitim tuzish, uni nazorat qilish va ijro etish xarajatlari firmaning tashkiliy tuzilmasi va samaradorligini belgilashini asoslagan [8; 35]. D. Acemoglu, S. Johnson va J. Robinson esa iqtisodiy institutlar investitsiya va resurslar taqsimotiga ta’sir qilish orqali uzoq muddatli o‘sishning asosiy omili ekanini ta’kidlagan [5]. Savdo sohasi uchun bu xulosalar alohida ahamiyatga ega, chunki savdo korxonalarining marjasi past, xarajatlarining katta qismi esa tovar xaridi va hisob-kitob bilan bog‘liq transaksiyalardan iborat.

S. Djankov va hammualliflar bozorga kirishni qattiq tartibga solish yuqori norasmiylik bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatgan [11], H. de Soto esa rasmiy sektorda faoliyat yuritish xarajatlari yuqori bo‘lganda tadbirkorlar norasmiy faoliyatni tanlashini asoslagan [10]. R. La Porta va A. Shleifer norasmiy firmalar odatda kichik va kam unumli bo‘lishini, rasmiy sektorga o‘tish esa faqat soliq yukini kamaytirish bilan ta’minlanmasligini ko‘rsatgan [16]. Bu yondashuvlar kichik savdo subyektlari ko‘p bo‘lgan bozorda institutsional vositalar rasmiylashuv xarajatlarini kamaytirishi kerakligini ko‘rsatadi.

M. Keen QQSning norasmiy sektor mavjud bo‘lgan sharoitdagi xususiyatlarini tahlil qilib, rasmiy firmalar norasmiy yetkazib beruvchilardan xarid qilganda QQS zanjiri uzilishini va QQS amalda rasmiy sektor uchun kiruvchi resurslarga solinadigan soliqqa aylanishini ko‘rsatgan [13]. M. Keen va B. Lockwood QQSning keng tarqalishi va uning daromad samaradorligini tahlil qilib, QQS umumiy holda samarali soliq vositasi ekanini, ammo uning samarasi mamlakat sharoitiga bog‘liqligini aniqlagan [14]. A. de Paula va J. Scheinkman Braziliya ma’lumotlari asosida norasmiylik ta’minot zanjiri bo‘ylab tarqalishini: norasmiy yetkazib beruvchidan xarid qiluvchi firmalarning o‘zi ham norasmiy bo‘lish ehtimoli yuqoriligini isbotlagan [9]. D. Pomeranz esa QQS hisobvaraqlari firmalar o‘rtasida o‘zaro nazorat yaratishini Chili tajribasida tasdiqlagan [21]. Ushbu ishlar QQS zanjirining uzluksizligi savdo sohasining shaffofligi uchun hal qiluvchi ekanini ko‘rsatadi. Biroq ular kiruvchi QQS hisobga olinmaydigan soddalashtirilgan rejimlarning korxona tanloviga ta’sirini alohida ko‘rib chiqmaydi.

J. Slemrod soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash darajasi soliq organining axborot olish imkoniyatiga bog‘liq ekanini ko‘rsatgan [32]. H. Kleven, C. Kreiner va E. Saez uchinchi tomon ma’lumotlari va firmalarning soliq vositachisi sifatidagi roli zamonaviy davlatlarning yuqori soliq yig‘ish qobiliyatini tushuntirishini asoslagan [15]. J. Naritomi Braziliyada iste’molchilarni chek talab qilishga rag‘batlantiruvchi dastur chakana savdo korxonalarida qayd etilgan tushumni oshirganini ko‘rsatgan [17].

Bu natija O‘zbekistondagi soliq keshbeki mexanizmi uchun bevosita nazariy asos bo‘ladi.

Savdo tuzilmasi va unumdorlik. L. Foster, J. Haltiwanger va C. Krizan AQSh chakana savdosida 1990-yillardagi unumdorlik o‘sishi asosan yirik tarmoqlarga tegishli yangi, unumdorroq savdo nuqtalarining bozorga kirishi va kam unumli nuqtalarning chiqib ketishi hisobiga yuz berganini ko‘rsatgan [12]. T. Reardon va hammualliflar esa rivojlanayotgan mamlakatlarda supermarketlarning tez tarqalishi ta’minot zanjirlarini, sifat standartlarini va an’anaviy savdo subyektlarining raqobat sharoitini tubdan o‘zgartirganini aniqlagan [22]. Ushbu ishlar savdo sohasining samaradorligi faqat mavjud korxonalar ichidagi takomillashuv bilan emas, balki zamonaviy formatlarning bozorga kirishi va resurslarning qayta taqsimlanishi bilan ham belgilanishini ko‘rsatadi. Institutsional vositalar bu jarayonga bozorga kirish xarajatlari va raqobat shartlarini o‘zgartirish orqali ta’sir qiladi. Biroq rasmiy va norasmiy subyektlar o‘rtasida soliq yuki va nazorat darajasidagi farq yuqori bo‘lsa, unumdorroq rasmiy korxonalarning o‘sishi sekinlashadi [16].

Ko‘rib chiqilgan yondashuvlarni taqqoslasak, institutsional nazariya [5; 8; 18; 35] qoidalar va transaksiya xarajatlarining umumiy rolini, norasmiylik bo‘yicha ishlar [9-11; 16] rasmiy sektorga o‘tish rag‘batlarini, QQS va axborot bo‘yicha tadqiqotlar [13; 15; 17; 21; 32] esa nazorat mexanizmlarini tushuntiradi. Ular birgalikda shuni ko‘rsatadiki, soliq yukini kamaytirish va shaffoflikni oshirish vositalari bir-biridan ajralgan holda emas, yagona tizim sifatida loyihalashtirilishi lozim. Unumdorlik bo‘yicha tadqiqotlar [12; 22] esa bu tizim zamonaviy savdo formatlarining rivojlanishi va rasmiy hamda norasmiy subyektlar uchun teng raqobat sharoitlarini ta’minlashga xizmat qilishi kerakligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili quyidagi bo‘shliqlarni ko‘rsatadi. Birinchidan, QQS zanjiri va norasmiylik bo‘yicha tadqiqotlar asosan umumiqtisodiy darajada olib borilgan, savdo korxonasi darajasida rejim tanlovining moliyaviy oqibatlari kam o‘rganilgan. Ikkinchidan, O‘zbekistonda 2025-2026-yillarda joriy etilgan vositalarning o‘zaro muvofiqligi tahlil qilinmagan. Uchinchidan, soliq keshbeki ma’lumotlaridan hududlarda iste’molchi nazorati darajasini baholashda foydalanish masalasi ko‘rib chiqilmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqlarni Samarqand viloyati misolida to‘ldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda Samarqand viloyati chakana savdosining hajmi, dinamikasi va tuzilmasi viloyat statistika boshqarmasining 2022-2026-yillar uchun press-relizlari va axborotnomalari asosida tahlil qilindi [23-31]. Yirik korxonalar va uyushmagan savdo ulushlari turli hisobot davrlari uchun mavjud ma’lumotlar asosida hisoblandi.

Ikkinchi bosqichda savdo sohasiga oid normativ hujjatlar va rasmiy axborotlar [2-4; 7; 19; 36] mazmun tahlili usulida o‘rganilib, institutsional vositalar ta’sir kanallari bo‘yicha tizimlashtirildi. Iste’molchi nazoratining nisbiy darajasi viloyatning soliq keshbeki to‘lovlaridagi ulushini aholidagi ulushiga nisbati sifatida hisoblandi [20; 34]. Barcha elektron manbalarga 2026-yil 15-noyabr holatiga murojaat qilindi.

Uchinchi bosqichda korxonalar kesimidagi moliyaviy ma’lumotlar ochiq bo‘lmagani uchun “STAR.UZ” savdo korxonasi modeli qo‘llanildi. Model umumbelgilangan tartibga o‘tish chegarasidan (12 000 BHM, taxminan 4 944 mln so‘m) yuqori tushumga ega o‘rta o‘lchamdagi oziq-ovqat do‘konini ifodalaydi [3]. Farazlar 1-jadvalda keltirilgan. QQS hisobvarag‘isiz xarid qilingan tovarlarning QQSsiz narxi QQS to‘lovchilardan xarid qilingan tovarlarniki bilan teng deb qabul qilindi.

1-jadval

“STAR.UZ” savdo korxonasi modelining asosiy farazlari

Ko‘rsatkich	Qiymat	Izoh
Yillik yalpi tushum (QQS bilan), mln so‘m	8 000	O‘rta o‘lchamdagi oziq-ovqat do‘koni
Sotilgan tovarlar tannarxi, sof tushumga nisbatan, %	80	QQS hisobvarag‘i bilan xarid ulushi - s
Mehnatga haq to‘lash (ijtimoiy soliq bilan), %	7	QQS qo‘llanilmaydi
Ijara va kommunal xarajatlar, %	5	70 foizi QQS hisobvarag‘i bilan
Boshqa xarajatlar, %	3	To‘liq QQS hisobvarag‘i bilan
Soliqqacha foyda (R0 rejimida), %	5	Sof tushumga nisbatan
QQS stavkasi / foyda solig‘i stavkasi (R0), %	12 / 15	Soliq kodeksi [1]

Ikki rejim taqqoslandi: R0 - umumbelgilangan tartib (QQS 12 foiz, kiruvchi QQS hisobga olinadi, foyda solig‘i 15 foiz) [1]; R3 - soddalashtirilgan QQS rejimi (barcha sotishlardan 6 foiz, kiruvchi QQS hisobga olinmaydi, foyda solig‘i 0 foiz) [3]. Sof foyda quyidagi formulalar bilan hisoblandi:

$$NP_0 = (S_0 - C) \cdot (1 - 0{,}15),\ NP_3 = G / 1{,}06 - C - VAT_{in}, \quad (1)$$

bu yerda G - yalpi tushum (QQS bilan); $S_0 = G / 1{,}12$ - umumbelgilangan tartibdagi sof tushum; C - QQSsiz xarajatlar; VAT_{in} - QQS hisobvarag‘i bilan xarid qilingan resurslar bo‘yicha kiruvchi QQS. Sezgirlik tahlilida QQS hisobvarag‘i bilan xarid qilingan tovarlar ulushi (s) 0 dan 100 foizgacha o‘zgartirilib, ikki rejim bo‘yicha sof foyda tenglashadigan muvozanat nuqtasi aniqlandi. Hisob-kitoblar Python dasturlash tilida bajarildi va qo‘lda qayta tekshirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Samarqand viloyatida chakana savdo tovar aylanmasining dinamikasi 1-rasmda keltirilgan.

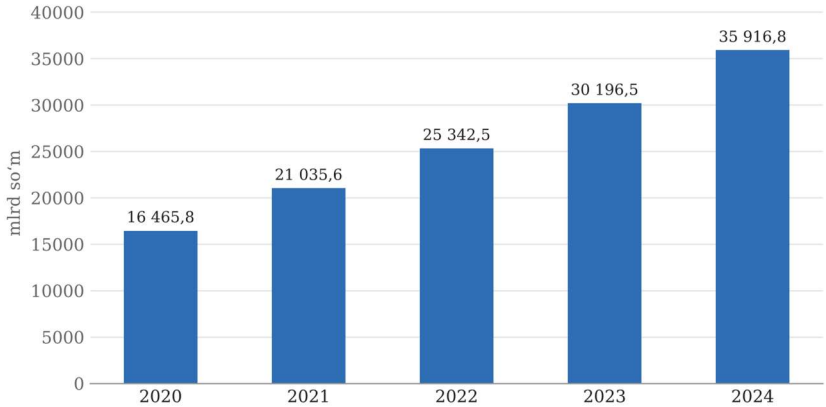

1-rasm. Samarqand viloyatida chakana savdo tovar aylanmasi, mlrd so‘m

1-rasmga ko‘ra, chakana savdo tovar aylanmasi 2020-2024-yillarda amaldagi narxlarda 2,2 baravar oshgan, o‘rtacha yillik o‘sish 21,5 foizni tashkil etgan. 2024-yilda aholi jon boshiga chakana savdo 8 445,0 ming so‘mga yetgan [25]. Chakana savdo tuzilmasiga oid ko‘rsatkichlar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Samarqand viloyatida chakana savdo tuzilmasi ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Qiymat	Manba
Chakana savdo tovar aylanmasi, 2024-yil, mlrd so‘m / o‘sish, %	35 916,8 / 108,0	[25]
Shu jumladan Samarqand sh., mlrd so‘m	11 783,6	[25]
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tovar aylanmasi, 2024-yil, mlrd so‘m	31 729,7	[25]
Yirik korxonalar ulushi, %: 2024-yil yanvar	19,8	[24]
2024-yil yanvar-iyun / yanvar-sentabr	14,8 / 13,7	[26; 27]
2024-yil yanvar-dekabr	11,7	hisob
2025-yil yanvar / 2026-yil yanvar-aprel	12,7 / 10,2	[28; 30]
Uyushmagan savdo ulushi, %: 2024-yil yanvar-iyun / yanvar-sentabr	10,1 / 9,0	[26; 27]
2026-yil yanvar-aprel	13,2	[30]
Chakana savdo tarkibi, 2022-yil, %: yirik / kichik va mikro / norasmiy sektor	19,9 / 31,1 / 49,0	[23]
Chakana savdo tijorat korxonalari, ta (shu jumladan yirik): 01.01.2025	10 080 (39)	[25]
01.09.2026	10 795 (60)	[31]
Ulgurji savdo, 2024-yil yanvar-noyabr, mlrd so‘m / kichik biznes ulushi, %	22 348,4 / 57,3	[29]

2-jadvalga ko‘ra, yirik korxonalarning chakana savdodagi ulushi 2024-yil yanvaridagi 19,8 foizdan 2026-yil yanvar-aprelida 10,2 foizgacha kamaygan, uyushmagan savdo ulushi esa 9,0-13,2 foiz oralig‘ida bo‘lgan. 2022-yilda norasmiy sektorni statistik baholash natijalarini qo‘shgan holda chakana savdoning 49,0 foizi norasmiy sektor hissasiga to‘g‘ri kelgan. Yirik korxonalar soni 2025-yil 1-yanvardan 2026-yil 1-sentabrgacha 39 tadan 60 taga oshgan.

2025-yilda respublikada iste’molchilarga 1,51 trln so‘m soliq keshbeki to‘langan, Samarqand viloyatiga esa 103,5 mlrd so‘m to‘g‘ri kelgan [34]. Bu respublika bo‘yicha to‘lovlarning 6,9 foizini tashkil etadi, viloyatning aholidagi ulushi esa 11,4 foiz [20]. Demak, iste’molchi nazoratining nisbiy darajasi 0,60 ga teng. Viloyatda keshbek to‘lovlari 11,0 foizga, respublikada esa 43,9 foizga o‘sgan [34].

Savdo korxonalari uchun amaldagi asosiy institutsional vositalar 3-jadvalda tizimlashtirilgan.

3-jadval

Savdo korxonalari uchun institutsional vositalar

Vosita	Huquqiy asos	Mazmuni	Ta’sir kanali
Onlayn nazorat-kassa texnikasi va fiskal chek	Soliq kodeksi [1]	Har bir savdo operatsiyasini soliq organiga real vaqtda uzatish	Shaffoflik

Soliq keshbeki	[7; 34]	Ro‘yxatdan o‘tkazilgan chek summasining 1 foizi iste’molchiga qaytariladi; 2024-yildan oylik chegara	Shaffoflik
Raqamli markirovka	[19; 36]	2025-yil 1-sentabrdan chek markirovka kodisiz shakllanmaydi; 2026-yil 1-martdan muddati o‘tgan tovarga chek berilmaydi	Shaffoflik
Markirovka kodlarini o‘zaro tan olish	VMQ-56 [4]	2026-yil 1-iyundan suv va salqin ichimliklar bo‘yicha hamkor davlatlar bilan	Transaksiya xarajatlari
Yagona QR-kod	Farmon, 10.12.2025 [2]	2026-yil 1-iyuldan barcha savdo yuridik shaxslari uchun majburiy	Shaffoflik
Naqd pulsiz to‘lov majburiyati	Farmon, 10.12.2025 [2]	2026-yil 1-apreldan alkogol, tamaki, yoqilg‘i va 25 mln so‘mdan qimmat tovarlar uchun	Shaffoflik
Soddalashtirilgan QQS rejimi	Farmon, 29.05.2026 [3]	1.06.2026-1.01.2030: 6 foiz, kiruvchi QQS hisobga olinmaydi, foyda solig‘i 0 foiz	Soliq yuki
Umumbelgilangan tartibga o‘tish chegarasi	Farmon, 29.05.2026 [3]	12 000 BHM	Soliq yuki
Tutash hududlar ijarasi	Farmon, 29.05.2026 [3]	Ijara haqi yer solig‘i miqdorida	Xarajat
Soliq tekshiruvlari moratoriysi va QQSni avtomatik qaytarish	Farmon, 29.05.2026 [3]	Xavf summasi 500 mln so‘mgacha tekshiruv yo‘q; 10 mln so‘mgacha QQS avtomatik qaytariladi	Transaksiya xarajatlari

3-jadvalga ko‘ra, aniqlangan 10 ta vositadan 5 tasi asosan tushum va tovar harakatining shaffofligini oshirishga, 2 tasi soliq yukini kamaytirishga, 2 tasi transaksiya xarajatlarini kamaytirishga, 1 tasi esa xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan.

QQS hisobvarag‘i bilan xarid qilingan tovarlar ulushiga qarab ikki rejimdagi natijalar 4-jadvalda va 2-rasmda keltirilgan.

4-jadval

QQS hisobvarag‘i bilan xarid qilingan tovarlar ulushiga qarab “STAR.UZ” savdo do‘konining natijalari, mln so‘m

s, %	QQS (R0)	Sof foyda (R0)	Sof foyda (R3)	Farq (R3 – R0)	Soliq yuki R0, %	Soliq yuki R3, %
0	801,4	303,6	705,7	+402,2	10,7	5,7
20	664,3	303,6	568,6	+265,0	9,0	5,7
40	527,1	303,6	431,5	+127,9	7,3	5,7
58,6	-	303,6	303,6	0,0	-	5,7
60	390,0	303,6	294,3	−9,3	5,5	5,7

80	252,9	303,6	157,2	−146,4	3,8	5,7
100	115,7	303,6	20,0	−283,5	2,1	5,7

4-jadval va 2-rasmga ko‘ra, umumbelgilangan tartibda sof foyda xarid tuzilmasidan qat’i nazar 303,6 mln so‘mni (yalpi tushumning 3,8 foizi) tashkil etadi, biroq soliq yuki s ulushi ortishi bilan 10,7 foizdan 2,1 foizgacha kamayadi.

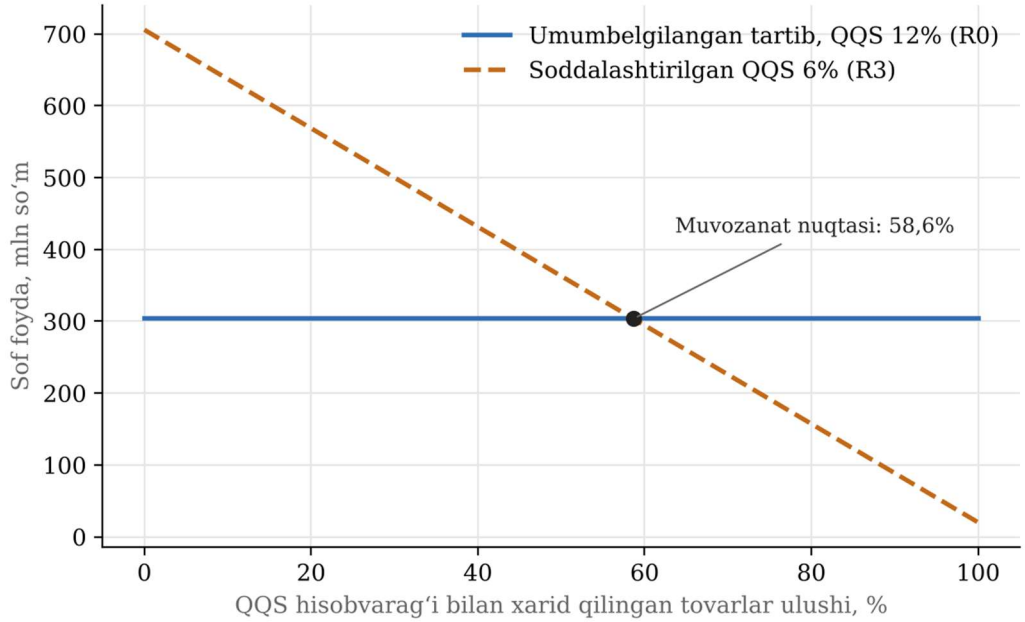

2-rasm. QQS hisobvarag‘i bilan xarid qilingan tovarlar ulushiga qarab “STAR.UZ” savdo korxonasining sof foydasi

Soddalashtirilgan rejimda sof foyda s = 0 bo‘lganda 705,7 mln so‘mni, s = 100 foiz bo‘lganda esa atigi 20,0 mln so‘mni tashkil etadi. Muvozanat nuqtasi 58,6 foizga to‘g‘ri keladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar tadqiqot gipotezasini tasdiqlaydi: soliq yukini kamaytiruvchi va shaffoflikni oshiruvchi vositalar alohida qo‘llanilganda bir-biriga zid rag‘batlar yaratishi mumkin.

Yirik korxonalar ulushining kamayishi va uyushmagan savdo ulushining saqlanib qolishi viloyat chakana savdosida kichik va mikro subyektlar ustun ekanini ko‘rsatadi. La Porta va Shleifer ta’kidlaganidek [16], bunday tuzilmada korxonalarning o‘rtacha unumdorligi past bo‘ladi. 2022-yilda chakana savdoning qariyb yarmi norasmiy sektor hissasiga to‘g‘ri kelgani [23] de Soto va Djankov hammualliflari ta’riflagan rasmiylashuv to‘siqlari [10; 11] viloyat uchun ham dolzarb ekanini anglatadi. Yirik korxonalar sonining oshishi esa zamonaviy savdo formatlarining rivojlanayotganini ko‘rsatadi, biroq ularning tovar aylanmasidagi ulushi hali o‘smagan.

Viloyatning soliq keshbekidagi ulushi aholidagi ulushidan 40 foizga past ekani Samarqandda fiskal cheklarni ro‘yxatdan o‘tkazish amaliyoti respublika o‘rtachasidan orqada ekanini ko‘rsatadi. Naritomi Braziliya tajribasida ko‘rsatganidek [17],

iste’molchilarning faol ishtiroki qayd etilgan tushumni oshiradi. Shu sababli viloyatda keshbek mexanizmini targ‘ib qilish, ayniqsa tumanlar va dehqon bozorlari atrofidagi savdo nuqtalarida, shaffoflikni oshirishning arzon vositasi bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, keshbek tizimida suiiste’mol holatlari qayd etilgani [33] va uni manzilli rag‘batlantirish bilan almashtirish takliflari mavjudligi [33] bu vositani xavf tahliliga asoslangan holda qayta loyihalash zarurligini ko‘rsatadi.

Modellashtirish natijasi Keen [13] hamda de Paula va Scheinkman [9] xulosalariga mos keladi. Soddalashtirilgan rejim xaridlarining katta qismini QQS hisobvarag‘isiz amalga oshiradigan korxonalar uchun foydali, xaridlari to‘liq hujjatlashtirilgan korxonalar uchun esa deyarli foydasiz. Natijada bu rejim korxonalarni hujjatsiz yetkazib beruvchilarga yo‘naltirishi va Pomeranz ta’riflagan QQS zanjiridagi o‘zaro nazoratni [21] zaiflashtirishi mumkin. Bu xavf raqamli markirovka va yagona QR-kod orqali shaffoflikni oshirish maqsadlariga zid keladi [2; 19]. Shu bilan birga, Farmonda soddalashtirilgan rejimdagi korxonalardan xarid qiluvchilarga 6 foizlik QQSni hisobga olish huquqi berilgani [3] zanjirni qisman saqlab qoladi.

Umumbelgilangan tartibda soliq yuki xaridlar hujjatlashtirilgan sari kamayadi: s ulushi 0 dan 100 foizga oshganda soliq yuki 10,7 foizdan 2,1 foizgacha tushadi. Demak, umumbelgilangan tartib korxonalarni hujjatlashtirishga rag‘batlantiradi, soddalashtirilgan rejim esa teskari rag‘bat yaratadi. Kleven va hammualliflar ta’kidlaganidek [15], soliq tizimining samaradorligi uchinchi tomon axboroti oqimlariga bog‘liq. Shu sababli soddalashtirilgan rejim markirovka va onlayn kassa ma’lumotlari bilan bog‘langan holda qo‘llanilishi lozim. Masalan, rejimdan foydalanish shartlariga onlayn kassa orqali qayd etilgan tushum ulushi yoki markirovkalangan tovarlarning to‘g‘ri hisobga olinishi kiritilishi mumkin.

Ko‘rib chiqilgan vositalarning aksariyati respublika darajasida qabul qilingan. Viloyat darajasida esa savdo infratuzilmasini rivojlantirish, dehqon bozorlarida hujjatlashtirilgan savdoni rag‘batlantirish va kichik do‘konlarga raqamli vositalarni joriy etishda ko‘mak berish kabi choralar qo‘llanilishi mumkin. Acemoglu va hammualliflar ta’kidlaganidek [5], institutlar resurslar taqsimotini belgilaydi, shu sababli hududiy vositalar respublika choralarini to‘ldirishi kerak. Taklif etilayotgan vositalar 5-jadvalda keltirilgan.

5-jadval

Savdo korxonalari samaradorligini oshirish bo‘yicha taklif etilayotgan institutsional vositalar

Vosita	Mazmuni	Kutilayotgan natija
Soddalashtirilgan rejimni shaffoflik bilan bog‘lash	Rejimdan foydalanish shartlariga onlayn kassa orqali qayd etilgan tushum ulushi va markirovka talablariga rioya qilishni kiritish	QQS zanjirining saqlanishi, hujjatsiz xaridlar rag‘batining kamayishi
Rejim tanlash kalkulyatori	Korxonaning xarid tuzilmasi va marjasi asosida R0 va R3 rejimlarini taqqoslovchi onlayn vosita va maslahat xizmati	Rejim tanlovidagi xatolarning kamayishi
Hujjatlashtirilgan ulgurji savdo maydonchalari	Dehqon bozorlari va ulgurji markazlarda elektron hisobvaraq bilan	QQS hisobvarag‘i bilan xaridlar ulushining oshishi

	ishlaydigan savdo maydonchalari	
Keshbek va QR-kodni hududiy targ‘ib qilish	Tumanlarda iste’molchilar uchun axborot kampaniyalari, kichik do‘konlarda QR-kod orqali to‘lovni joriy etishda ko‘mak	Iste’molchi nazoratining nisbiy darajasining oshishi
Kichik do‘konlarni raqamlashtirishga ko‘mak	Onlayn kassa, 2D-skaner va hisob dasturlarini xarid qilish xarajatlarini qisman qoplash yoki imtiyozli lizing	Rasmiylashuv xarajatlarining kamayishi
Monitoring	Viloyat bo‘yicha yirik korxonalar, uyushmagan savdo va keshbek ulushlarini har chorakda tahlil qilish	Vositalar samarasini baholash imkoniyati

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, shartli korxona modeli illyustrativ farazlarga asoslangan, real korxonalarning marjasi va xarid tuzilmasi farq qilishi mumkin. Ikkinchidan, modelda rejim o‘zgarishining narx va talabga ta’siri hamda markirovka va onlayn kassa bilan bog‘liq xarajatlar hisobga olinmagan. Uchinchidan, chakana savdo tuzilmasi ko‘rsatkichlari turli hisobot davrlari uchun olingan va mavsumiylik ta’sirini o‘z ichiga oladi. To‘rtinchidan, soliq keshbeki ko‘rsatkichi faqat iste’molchilar ro‘yxatdan o‘tkazgan cheklarni aks ettiradi va umumiy ovqatlanish hamda xizmatlarni ham qamrab oladi. Kelgusi tadqiqotlarda Samarqand viloyatidagi savdo korxonalarining so‘rovnoma ma’lumotlari asosida modelni empirik tekshirish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Tadqiqot Samarqand viloyatida chakana savdo hajmi tez o‘sayotganini, biroq uning tuzilmasida kichik subyektlar va uyushmagan savdo ustunligi saqlanib qolayotganini ko‘rsatdi. Bunday sharoitda savdo korxonalarining samaradorligi ko‘p jihatdan institutsional muhitga bog‘liq.

Amaldagi institutsional vositalar ikki guruhga bo‘linadi: soliq yuki va ma’muriy xarajatlarni kamaytiruvchi hamda tushum va tovar harakatining shaffofligini oshiruvchi vositalar. Modellashtirish natijalari past marjali savdo korxonasi uchun soddalashtirilgan QQS rejimining foydasi xarid tuzilmasiga kuchli bog‘liq ekanini va bu rejim hujjatsiz ta’minot zanjirini rag‘batlantirishi mumkinligini ko‘rsatdi. Viloyatda iste’molchi nazoratining nisbiy darajasi respublika o‘rtachasidan past. Shu bilan tadqiqot gipotezasi tasdiqlandi: vositalarning samarasi ular o‘zaro muvofiqlashtirilganda yuqori bo‘ladi.

Yirik korxonalar sonining ortishi va ularning tovar aylanmasidagi ulushining kamayishi zamonaviy savdo formatlari hali bozorni qayta taqsimlash bosqichiga o‘tmaganini ko‘rsatadi. Institutsional vositalar rasmiy va norasmiy subyektlar o‘rtasidagi raqobat sharoitlarini tenglashtirgan taqdirdagina bu jarayon tezlashadi va savdo sohasining umumiy samaradorligi oshadi.

Ishning ilmiy-amaliy hissasi savdo sohasidagi institutsional vositalarni ta’sir kanallari bo‘yicha tizimlashtirish, rejim tanlovi mezonini aniqlash va hududda iste’molchi nazoratini baholash yondashuvidan iborat. Amaliy jihatdan soddalashtirilgan QQS rejimini onlayn kassa va markirovka ma’lumotlari bilan bog‘lash, savdo korxonalari uchun rejim tanlash kalkulyatorini joriy etish, viloyatda

soliq keshbeki va yagona QR-kod tizimini targ‘ib qilish, dehqon bozorlarida hujjatlashtirilgan ulgurji savdoni rivojlantirish hamda kichik do‘konlarni raqamli vositalar bilan ta’minlashda ko‘mak berish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (2019-yil 30-dekabrdagi O‘RQ-599-son Qonun bilan tasdiqlangan) // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. - URL: https://lex.uz/docs/4674902.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 10-dekabrdagi “Naqdsiz hisob-kitoblarni ommalashtirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni. - URL: https://kun.uz/news/2025/12/10/naqd-pulga-uy-joy-va-avtomobil-oldi-sotdisi-bekor-qilinadi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 29-maydagi “Kichik biznes subyektlarining o‘sishi uchun yanada qulay iqtisodiy va ma’muriy shart-sharoitlar yaratish to‘g‘risida”gi Farmoni. - URL: https://president.uz/oz/lists/view/9260.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2026-yil 11-fevraldagi 56-son qarori (raqamli markirovka kodlarini o‘zaro tan olish to‘g‘risida). - URL: https://anhor.uz/uzl/news/hamkor-davlatlar-bilan-ichimliklar-uchun/.
5. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J.A. Institutions as a fundamental cause of long-run growth // Handbook of Economic Growth / ed. by P. Aghion, S. Durlauf. - Amsterdam: Elsevier, 2005. - Vol. 1A. - P. 385-472.
6. Chakana savdo tovar aylanmasi hajmi 310 trln so‘mdan oshdi (2026-yil yanvar-iyul) // Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. - URL: https://samstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/16643-chakana-savdo-tovar-aylanmasi-hajmi-310-trln-so-mdan-oshdi.
7. Citizens of Uzbekistan earn more than 5 billion soums on cashback from STC // Kun.uz. - 2022-yil 17-yanvar. - URL: https://kun.uz/en/news/2022/01/17/citizens-of-uzbekistan-earn-more-than-5-billion-soums-on-cashback-from-stc.
8. Coase R.H. The nature of the firm // Economica. - 1937. - Vol. 4, № 16. - P. 386-405.
9. De Paula Á., Scheinkman J.A. Value-added taxes, chain effects, and informality // American Economic Journal: Macroeconomics. - 2010. - Vol. 2, № 4. - P. 195-221.
10. De Soto H. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World. - New York: Harper & Row, 1989.
11. Djankov S., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. The regulation of entry // Quarterly Journal of Economics. - 2002. - Vol. 117, № 1. - P. 1-37.
12. Foster L., Haltiwanger J., Krizan C.J. Market selection, reallocation, and restructuring in the U.S. retail trade sector in the 1990s // Review of Economics and Statistics. - 2006. - Vol. 88, № 4. - P. 748-758.
13. Keen M. VAT, tariffs, and withholding: Border taxes and informality in developing countries // Journal of Public Economics. - 2008. - Vol. 92, № 10-11. - P. 1892-1906.
14. Keen M., Lockwood B. The value added tax: Its causes and consequences // Journal of Development Economics. - 2010. - Vol. 92, № 2. - P. 138-151.

15. Kleven H.J., Kreiner C.T., Saez E. Why can modern governments tax so much? An agency model of firms as fiscal intermediaries // Economica. - 2016. - Vol. 83, № 330. - P. 219-246.
16. La Porta R., Shleifer A. Informality and development // Journal of Economic Perspectives. - 2014. - Vol. 28, № 3. - P. 109-126.
17. Naritomi J. Consumers as tax auditors // American Economic Review. - 2019. - Vol. 109, № 9. - P. 3031-3072.
18. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
19. Onlayn-NKT chekida belgilangan tovar: 2026-yilda sotuvchilar uchun nimalar o‘zgardi // Buxgalter.uz. - URL: https://buxgalter.uz/oz/publish/doc/text217805_onlayn-nkt_chekida_belgilangan_tovar_2026_yilda_sotuvchilar_uchun_nimalar_uzgardi.
20. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Hududlar kesimida doimiy aholi soni (2025-yil 1-iyul holatiga). - URL: https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/62563-hududlar-kesimidadoimiy-.
21. Pomeranz D. No taxation without information: Deterrence and self-enforcement in the value added tax // American Economic Review. - 2015. - Vol. 105, № 8. - P. 2539-2569.
22. Reardon T., Timmer C.P., Barrett C.B., Berdegué J. The rise of supermarkets in Africa, Asia, and Latin America // American Journal of Agricultural Economics. - 2003. - Vol. 85, № 5. - P. 1140-1146.
23. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Samarqand viloyati ijtimoiy-iqtisodiy holati: Iste’mol bozori (2022-yil yanvar-dekabr) // Axborotnoma. - URL: https://samstat.uz/files/332/Axborotnoma-2022-IV/3104/Istemol-bozori.pdf.
24. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Samarqand viloyatining chakana va ulgurji savdo tovar aylanmasi (2024-yil yanvar). - URL: https://samstat.uz/uploads/Press-relizlar/2024/Savdo/Ichki%20yanvar.pdf.
25. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Samarqand viloyatining chakana va ulgurji savdo tovar aylanmasi (2024-yil yanvar-dekabr). - URL: https://samstat.uz/uploads/Press-relizlar/2024/Savdo/chakana%20D.pdf.
26. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Samarqand viloyatining chakana va ulgurji savdo tovar aylanmasi (2024-yil yanvar-iyun). - URL: https://samstat.uz/uploads/Press-relizlar/2024/Savdo/0-!!-Ички__узб-январь-iyun%20%202024%20yil%20—%20YANGI.pdf.
27. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Samarqand viloyatining chakana va ulgurji savdo tovar aylanmasi (2024-yil yanvar-sentabr). - URL: https://samstat.uz/uploads/Press-relizlar/2024/Savdo/Chakana%20sentabr.pdf.
28. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Samarqand viloyatining chakana va ulgurji savdo tovar aylanmasi (2025-yil yanvar). - URL: https://samstat.uz/uploads/Press-relizlar/2025/Savdo/Ichki%20yanvar.pdf.
29. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Samarqand viloyatining ulgurji savdo tovar aylanmasi va ulushi (2024-yil yanvar-noyabr). - URL: https://www.samstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/14484-samarqand-

viloyatining-ulgurji-savdo-tovar-aylanmasi-va-ulushi.
30. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Viloyatda chakana savdo tovar aylanmasi 15,0 trln so‘mni tashkil etdi (2026-yil yanvar-aprel). - URL: https://samstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/16470-viloyatda-chakana-savdo-tovar-aylanmasi-15-0-trln-so-mni-tashkil-etdi.
31. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi. Viloyatda chakana savdo tovar aylanmasi 30,9 trln so‘mni tashkil etdi (2026-yil yanvar-avgust) // Rasmiy Telegram kanali. - URL: https://t.me/s/samstatuz.
32. Slemrod J. Cheating ourselves: The economics of tax evasion // Journal of Economic Perspectives. - 2007. - Vol. 21, № 1. - P. 25-48.
33. Soliq qo‘mitasi elektron xarid cheklarini soddalashtirilgan shaklda ko‘rish imkoniyatini joriy etdi // Spot.uz. - 2026-yil 11-avgust. - URL: https://www.spot.uz/oz/2026/08/11/fiscal-receipt/.
34. Uzbekistan pays out over UZS 1.5 trillion in tax cashback in 2025 // Kun.uz. - 2026-yil 4-fevral. - URL: https://www.kun.uz/en/news/2026/02/04/uzbekistan-pays-out-over-uzs-15-trillion-in-tax-cashback-in-2025.
35. Williamson O.E. The Economic Institutions of Capitalism. - New York: Free Press, 1985.
36. Yaroqlilik muddati o‘tgan dorilar sotuvi avtomatik cheklanadi // Kun.uz. - 2025-yil 14-oktabr. - URL: https://kun.uz/news/2025/10/14/yaroqlilik-muddati-otgan-dorilar-sotuvi-avtomatik-cheklanadi.
37. В Узбекистане выплатили 24,1 млрд сумов гражданам, сообщившим о налоговых нарушениях // Anhor.uz. - URL: https://anhor.uz/news/milliard-3/.